

Post Bellum
Україна

Як працюють усні історії

Посібник

Зміст

Передмова	3
1. Вступ	5
Навіщо? Можливості усної історії	6
Де? Огляд колекцій усних історій	8
Як? Інструкція з користування	14
2. Кейси	16
Подкаст «Зв'язкові свободи»	17
Подкаст «Як ми вижили»	19
Лонгриди для «DIVOCHE.MEDIA»	22
Лонгриди для «post impreza»	25
Документальний фільм «З 2014 року: жіночі історії Донеччини»	28
Документальний фільм «Безголосся»	31
Виставки Музею воєнного дитинства	34
Онлайн-курс «Зроби гучніше»	37
3. Досвіди й міркування	40
Усна історія та гіперлокальна ідентичність	41
Усна історія в соціальних мережах	44
Усна історія в коміксах	47
4. Міжнародні проєкти	53
Виставка «Краматорськ, місто на лінії фронту. Голоси українських жінок»	54

Передмова

Документуємо, розповідаємо, підсилюємо. Таке гасло «Post Bellum — Україна». Наша діяльність у теперішньому спрямована водночас у майбутнє — як відносно далеко, так і найближче. Записані нами усні історії знаходять свій дім у міжнародному онлайн-архіві «Memory of Nations», щоб бути доступними і для сучасників, і для прийдешніх поколінь. Деякі наші усноісторичні інтерв'ю лягають в основу різноманітних культурних і освітніх проєктів, створених, аби ми самі знали більше про себе — й аби сприяти суспільним змінам, які ще попереду.

Цей посібник народився з бажання підсумувати, чого ми вже навчилися, поділитися досвідом і повчитися в колег. Тут представлено розмаїття можливих тем і форматів для роботи з усноісторичними колекціями; розмаїття аудиторій, до яких ці продукти можуть промовляти; розмаїття ймовірних викликів і результатів таких проєктів. Від подкастів на історичну тематику для широкого загалу — до курсів неформальної освіти для підлітків. Від валідації окремих досвідів і включення в публічне поле менш чутних голосів — до осмислення складного історичного спадку невеликих громад і адвокації України за кордоном.

Перший розділ посібника відповідає на три важливі запитання. Де шукати усні історії? Як працювати з уже наявними колекціями? І головне — навіщо? Тут ми оглядаємо відкриті архіви та колекції усних свідчень; натякаємо, який очікуваний вплив може бути закладено в осердя того чи іншого проєкту; знайомимо зі шляхом, який належить пройти тим, хто захоче задіяти архіви усних історій у своїй роботі.

У другому розділі пропонуємо конкретні приклади публічних проєктів, створених на основі усноісторичних колекцій. Формат аудіо, органічний для усної історії, представлено документальними подкастами «Зв'язкові свободи» від «Post Bellum — Україна» та «Як ми вижили» від ГО «Після тиші». Усноісторичні свідчення в аудіовізуальних продуктах — у кейсах документальних фільмів «Безголосся» (2021) та «3 2014 року: жіночі історії Донеччини» (2024).

Про текстовий формат говоримо на прикладі спецпроектів, що вийшли у співпраці «Post Bellum — Україна» з «DIVOCHE.MEDIA» та «post.impreza». Виставковий формат представляє Музей воєнного дитинства, а проекти неформальної освіти — «Простір толерантності». У кожному з цих коротких текстів автори розмірковують про найсприйнятливішу аудиторію для свого формату й виклики, що поставали в роботі, а також діляться практичними порадами.

У розділі «Досвіди й міркування» висвітлюємо окремі напрями діяльності «Post Bellum» зі створення й у публічнення усних історій. Тут ми узагальнюємо свій досвід із тривалішої перспективи, немов з висоти пташиного лету. Євгенія Нестерович ділиться спостереженнями про роль усної історії в роботі з гіперлокальною ідентичністю та зниклою локальною спадщиною. Вікторія Солов'юк розповідає, як етично оприявнювати вже зібрані усноісторичні матеріали в коротких відеоформатах для соціальних мереж, а Ян Блажек із чеського «Post Bellum» — про досвід, який в українському контексті ще належить перейняти: створення коміксів на основі свідчень очевидців історичних подій.

Окремий розділ присвячено особливостям міжнародної співпраці на прикладі міжнародної вуличної виставки «Краматорськ, місто на лінії фронту. Голоси українських жінок». Тут ідеться про можливі труднощі перекладу, що можуть виникати далеко не лише в проєктах, заснованих на усноісторичних колекціях.

Цей посібник — своєрідний каталог утілених проєктів, які можуть стати прикладом і натхненням, а також путівник організаціями, які вже працюють з усними історіями в популярних форматах і відкриті до того, щоб ділитися своєю експертизою.

Світлана Довгань

Вступ

1

Навіщо? Можливості усної історії

Усна історія — це **метод інтерв'ювання і водночас його продукт**. На відміну від інших типів інтерв'ю, в основі усних історій — роздуми людей про пережите. І хоча може йтися про події «незавершеного минулого», така розмова — не просто коментар на актуальну тему, а насичена оповідь про особистий життєвий досвід, яка розкриває історію з перспективи оповідача чи оповідачки.

До усної історії часто звертаються по те, що важко знайти в класичних історичних наративах і документах. Приміром, наказ про примусове переселення не відобразить, як депортовані переживали втрату зв'язку з домом, а підручковий розділ про Україну 1990-х навряд чи наблизить до розуміння тогочасної економічної кризи так, як це зробить жива оповідь. Усні свідчення передають суб'єктивне відчуття історії, розкривають значення «великих подій» для їхніх очевидців і співтворців; тут взаємодіють індивідуальний життєвий досвід і ширші соціальний, політичний, культурний контексти.

Усні свідчення дають змогу **олюднити історію й цим наблизити її до тих, хто слухає**; встановити тривкіший зв'язок із минулим, щоб краще розуміти теперішнє. Ось що про потенціал усної історії пише її теоретик Пол Томпсон у праці «Голос минулого» (The Voice Of The Past): «Вона може долати бар'єри між учителями й учнями, між поколіннями, між освітніми інституціями й світом поза ними. І в історіописанні — у книжках, музеях, кіно чи на радіо — вона повертає людям, які творили й досвідчували історію, центральне місце, при цьому спираючись на їхні власні слова».

Отже, усні свідчення — це доволі універсальний інструмент, що дає змогу **промовляти до різних аудиторій у цілу низку способів**, які до того ж не обмежуються названими вище. На відміну від академічних публікацій, популярні формати орієнтовані на ширший суспільний вплив. Якими можуть бути соціальні зміни, що до них прагнуть проєкти із залученням усних історій? Ось кілька можливих напрямів.

- Переосмислення складного історичного спадку, зокрема травматичного минулого — як у документальному фільмі «[Безголосся](#)».
- Налагодження діалогу і сприяння порозумінню всередині суспільства — як у проєкті «[Порт Франківськ: історії війни та переселення](#)».
- Підсилення голосів і видимості жінок — як у проєкті «[Хранительки пам'яті: досвіди жінок Донеччини у ХХ–ХХІ століттях](#)».
- Розвиток емпатії та критичного мислення — як у навчальному курсі «[Зроби гучніше](#)».
- Популяризація історії та зміцнення національної ідентичності — як у подкасті «[Зв'язкові свободи](#)».
- Посилення соціальної згуртованості й відчуття приналежності — як у роботі фундації «[Пограниччя](#)».
- Валідація досвідів — як у виставках «[Музею воєнного дитинства](#)».
- Формування активного громадянства — як за допомогою коміксів чеського «[Post Bellum](#)».

Усна історія — чи не найдемократичніший напрям історії, відкритий для ентузіастів без профільної освіти. Свідчення можна записувати самостійно, особливо якщо потрібних вам джерел іще не існує. Але ми заохочуємо звертатися до вже створених колекцій усних свідчень. Часто **архіви** — це єдиний шанс почути ту чи іншу життєву історію, бо їхні оповідачі вже пішли з життя. Це стосується, наприклад, свідчень про колективізацію, Голодомор, Другу світову війну — подій, носіїв пам'яті про які стає дедалі менше. А крім того, ідеться про певну економію ресурсів (як ваших, так і оповідачів, які вклали час та емоційні зусилля, щоб оповісти свою історію) й про повагу до вже виконаної роботи.

Де? Огляд колекцій усних історій

Практика усної історії децентралізована: інтерв'ю записують дослідники, академічні інституції, громадські організації, активісти. Тож **усноісторичні свідчення розпорошені по різних сховищах** більшою мірою, ніж інші типи історичних джерел. Це й фізичні сховища, і цифрові; інституційні архіви та приватні архіви авторів і авторок усноісторичних проєктів.

Не всі усноісторичні колекції загальнодоступні. «Закриті» архіви й колекції значно поширеніші, адже у публічнення записаних історій завжди означає більшу вразливість оповідачів і оповідачок, більшу відповідальність за використання матеріалів. Це особливо актуально нині, коли у фокусі усної історії — не лише минуле, а й сучасні події, які ми вважаємо так само історичними.

Пропонована тут добірка містить переважно **відкриті колекції свідчень, зосереджені на українській історії.** Цей перелік не є вичерпним, колекцій набагато більше. Якщо вас цікавить, наприклад, локальний вимір історії, варто звернути увагу на місцеві університети й інститути, які часто мають власні осередки роботи з усною історією, і на краєзнавчі музеї. Якщо хочете працювати з конкретними вузькими темами, усноісторичні свідчення можна шукати в колекціях музеїв, особистих колекціях дослідників, архівах громадських організацій, каталогах ініціатив.

• «Memory of Nations»

Один із найбільших міжнародних онлайн-архівів усних історій про події ХХ та ХХІ століть. Його наскрізною темою є спротив тоталітарним режимам минулого — нацизму й комунізму, — а також сучасним авторитарним режимам, проте загалом архів політематичний. ГО «Post Bellum — Україна» наповнює українську колекцію архіву, що містить свідчення про різні виміри життя українців за **радянських часів** (зокрема **репресії та інакодумство**), про громадянське суспільство в роки **незалежності**, досвіди **національних спільнот, російсько-українську війну** (зокрема вимушене переселення) тощо.

* Доступ до повних записів інтерв'ю відкривається після реєстрації. Архів використовує протоколи — документи, що відображають перебіг інтерв'ю з часовими позначками.

• Архів усної історії Інституту національної пам'яті

Онлайн-платформа свідчень, які зберігаються в Українському інституті національної пам'яті. Інтерв'ю записували громадські організації, наукові установи й дослідники. Серед ключових тем — **національно-визвольний рух, Друга світова війна, життя за радянських часів, Чорнобильська катастрофа**. Значну частину архіву становлять свідчення про **Революцію гідності та російсько-українську війну**, доступ до яких наразі закрито.

• «Жива історія»

Онлайн-платформа усних історій і візуальних джерел із родинних архівів, що їх збрала команда «Локальної історії». В основі колекції — записи інтерв'ю зі старшими жителями міст і містечок Західної України про замовчувані за радянських часів досвіди. Свідки розповідають про **Галичину в міжвоєнний період і під час Другої світової війни, спротив**

* Повні записи більшості інтерв'ю недоступні, їх можна отримати за запитом.

збройного підпілля, різні сторони життя в повоєнні часи, зокрема про радянізацію та репресії. У добірці також є свідчення про події періоду незалежності України, зокрема російсько-українську війну.

- [«Великі трансформації»](#)

Онлайн-платформа усноісторичних свідчень про українську селянську культуру. Інтерв'ю записала в першій половині 1990-х років команда українських дослідників під керівництвом етномузиколога Вільяма Нолла. Вони спілкувалися зі старшими людьми, на чиї життя припали великі трансформації 1920–1930-х років, і їхніми родичами. Регіонально колекція охоплює північну, центральну й частково східну Україну, тематично — життя українського села в перші роки радянської влади, під час і після колективізації, зокрема події Голодомору.

- [Колекція Музею Голодомору](#)

Національний музей Голодомору-геноциду має власну колекцію усних історій. Аудіо- та відеозаписи інтерв'ю, зібрані працівниками музею в експедиціях Україною, доступні на сайті в розділі «Свідчення». Найповніше представлено свідчення про Голодомор 1932–1933 років, також колекція висвітлює масовий штучний голод 1946–1947 років.

- [Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні»](#)

Колекція інтерв'ю з учасниками й учасницями дисидентського руху, яку збрала Харківська правозахисна група. Географічно розмаїта добірка містить живі голоси людей, які творили історію українського руху опору. Більшість свідчень записав політв'язень радянських таборів, історик дисидентського руху Василь Овсієнко. Наразі в колекції понад 190 біографічних інтерв'ю з дієвцями, які чинили опір

радянській репресивній системі в 1940–1980-х роках, а в самих інтерв'ю висвітлено й раніші часи.

- *Усна історія Львівського університету*

Колекція усних історій викладачів Львівського національного університету імені Франка. Проект, початково покликаний зберегти пам'ять усередині університетської спільноти, є цінним джерелом і для ширшої аудиторії. У розмовах старше покоління викладачів розповідає про своє студентське й наукове життя від другої половини 1940-х до 1990-х років. Наразі колекція невелика, налічує 14 інтерв'ю.

- *Чорнобильський архів*

Цей архів усних історій зосереджений на **Чорнобильській катастрофі 1986 року та її впливі на життя людей**. Архів створила Чорнобильська історична майстерня у співпраці з Українською асоціацією усної історії. Добірка налічує понад 200 інтерв'ю з **ліквідаторами та постраждалими**, зокрема евакуйованими із зони відчуження й переселенцями.

- *«Розпад Радянського Союзу. Усна історія незалежної України 1988–1991»*

Колекція містить 69 тематичних свідчень про **розпад Радянського Союзу і постання незалежної України**. Це багатоголоса хроніка, яку оповідають політики, дисиденти, дипломати, культурні та релігійні діячі, журналісти, військові й інші — як дієвці, так і очевидці тих історичних подій. Інтерв'ю було записано в середині 1990-х років, із тоді ще невеликої часової дистанції, з ініціативи Маргарити Гевко та Сари Сіверс. Основні теми розмов — **перебудова і серпневий путч, проголошення незалежності України та її міжнародне визнання**.

• Міський медіаархів Центру міської історії

Добірка усних історій Міського медіаархіву зосереджена навколо **Львова радянських часів і періоду незалежності**. Переважно це розмови з містянами про місцевий **культурний та індустріальний ландшафти, повсякденне життя міста**. Добірка є частиною ширшої колекції інтерв'ю, не всі з яких усноісторичні.

* Після ознайомлення з каталогом доступ до інтерв'ю можна отримати після реєстрації, а робота з аудіо для публічних проєктів можлива за окремим запитом.

Легенда:

— вміст у форматі аудіо

— вміст у форматі відео

— візуальні джерела

— доступна текстова розшифровка або протокол запису

— пошук за категоріями, географією, хронологією

— доступне завантаження файлів

— різні рівні доступу до матеріалів

Інші ресурси

- Архів Інституту історії Церкви, <https://ich.ucu.edu.ua/archive>
- Архів усної історії Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства, <https://www.judaicacenter.kyiv.ua/archive/oral>
- Каталог Документаційних Ініціатив, <https://mostdocumentedwar.org>
- Archiwum Historii Mówionej, <https://audiohistoria.pl>
- Centrum Archiwistyki Społecznej, <https://zbioryspoleczne.pl/en>
- Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies, <https://fortunoff.library.yale.edu>
- Oral History Digital, <https://portal.oral-history.digital/en>
- U.S. Holocaust Memorial Museum, <https://collections.ushmm.org>
- USC Shoah Foundation's Visual History Archive, <https://vha.usc.edu>
- Yad Vashem Digital Collections, <https://collections.yadvashem.org/en>

Як? Інструкція з користування

За колекціями усних історій, повністю або частково опублікованих у мережі, часто стоїть ідея удоступнення цього шару нематеріальної спадщини для широкої аудиторії та — майже напевно — відкритість їхніх авторів до співпраці. Можете не сумніватися: **укладачі прагнуть, щоб зібраний ними матеріал слугував ресурсом для досліджень, культурних, освітніх і соціальних проєктів.** Водночас вони завжди сподіваються на доброзичесне й чутливе використання вмісту колекцій.

Платформи усноісторичних свідчень рідко розміщують настанови для користувачів. Тож, хоча функціонал таких платформ різниться, ми сформулювали низку загальних рекомендацій для тих, хто звертається до усноісторичних онлайн-архівів і колекцій по матеріали для своїх проєктів.

- Сформулюйте запит для власної зручності. Уже на початковому етапі варто розуміти, що саме ви шукаєте: який тип джерела (аудіо, відео, текст), на яку тему. Не завадить уявити портрет оповідача: приблизний вік, діяльність, походження. Зверніть увагу й на те, чи важлива для вас мова свідчення.
- Визначтеся, котра з доступних колекцій відповідає фокусу вашого проєкту. Деякі онлайн-репозиторії вузькоспеціалізовані, деякі охоплюють ширше коло тем.
- Знайдіть потрібні вам матеріали за допомогою наявних інструментів навігації. Зазвичай на сайтах доступний пошук за темами, хронологією, географією. Якщо потрібний матеріал знайти важко, скористайтеся сформульованим для себе «портретом свідчення» і зверніться до укладачів колекції по допомогу з пошуком.
- Перевірте умови використання матеріалів колекції — не лише записів інтерв'ю, а й, приміром, фото чи документів з особистого архіву оповідача. Якщо іншого не зазначено, ви можете використовувати вміст колекцій із некомерційною метою.

- На деяких ресурсах передбачено різні рівні доступу до колекцій. Іноді для отримання доступу до повного інтерв'ю та супутніх матеріалів, які полегшують роботу із записом, потрібна реєстрація. Так працює, наприклад, онлайн-архів «Memory of Nations».
- Якщо у вільному доступі немає повного аудіо- чи відеофайлу, необхідного для роботи над вашим проєктом, сконтакуйте з правовласниками. Те саме стосується записів кращої якості. Якщо на використання повного матеріалу інтерв'ю немає обмеження, вам допоможуть отримати ширший доступ.
- Зважайте на особливості усної історії як джерела. Людській пам'яті можна довіряти більше, коли йдеться про значення пережитих подій для оповідача, і менше — коли йдеться про «сухі» факти. За змоги верифікуйте отриману інформацію, порівнявши з іншими джерелами, перевірте факти. Якщо складно зробити це самостійно, варто звернутися до експерта.
- Подбайте про етичне використання свідчень, довірених усноісторичним архівам і колекціям, якими ви послуговуєтеся. Відображайте бачення оповідача цілісно, не забувайте додавати контекст, не підсвічуйте зайве інформацію, що може бути чутливою для тих оповідачів, які є нашими сучасниками. Спробуйте уявити можливі наслідки для оповідача чи оповідачки від додаткового поширення інформації з інтерв'ю: переваг має бути більше, ніж імовірних ризиків.
- Обов'язково посилайтеся на використаний матеріал у своїй публікації чи продукті. За змоги зазначте не лише назву ресурсу й ім'я оповідача (якщо воно публічне), а й ім'я інтерв'юера та дату запису.
- Повідомте архів чи авторів колекції про свій продукт на основі їхніх матеріалів. Укладачі колекції можуть підсилити вас у промоції проєкту й будуть раді дізнатися про подальше життя зібраних ними свідчень.

Кейси

2

Подкаст «Зв'язкові свободи»

«Зв'язков свободи» — це документальний подкаст «Post Bellum — Україна», створений за підтримки «Української правди». Він оповідає, як засоби зв'язку допомагали українцям чинити опір несправедливості й боротися за свободу з часів Другої світової війни та донині. У центрі подкасту — живі голоси з архіву «Post Bellum — Україна». Голоси людей, які попри ризик, цензуру й репресії доносили правду та передавали важливі звістки. Про особливості роботи з усноісторичними матеріалами в аудіоісторіях розповідає співавторка подкасту Олександра Доморогла.

Наразі в Україні не так багато документальних подкастів, які спираються на усні історії. З нагоди тридцятої річниці незалежності України 2021 року вийшов подкаст «Наші 30. Жива історія». Тоді ж стартував перший сезон «Як ми вижили» про травматичні події української історії ХХ століття, створений ГО «Після тиші» на замовлення «Суспільного». А 2024-го ми почули про історію Українського радіо в подкасті «Життя в ефірі», де теж було використано усні свідчення. Вихід «Зв'язкових свободи» заплановано на кінець 2025 року.

- *Пошук ніші*

Ніша досить вільна, тому кожен новий продукт у цьому жанрі — подія. Та все ж, щоб не повторювати загальновідомі речі, тема має бути доволі вузька. Зосередьтеся, скажімо, на котромусь одному з вимірів Другої світової війни, як-от досвід примусового переміщення, замість намагатись охопити весь історичний період. Якщо хочете розширити часову рамку, то подумайте, що може слугувати фокусом: наприклад, роль засобів зв'язку в новітній історії України, як у «Зв'язкових свободи».

Однак варто мати на увазі, що вузькі теми потребують експертизи. Під час роботи над подкастом ми зверталися до фахівців Державного політехнічного музею, щоб верифікувати матеріал про технічні аспекти зв'язку; консультувалися з істориками та журналістами, які спеціалізуються на відповідних темах.

- *Історичний спектр*

Кому такий формат найбільше відгукується? Якщо широко, то тим, кому цікава історія. Кому важливо не просто дізнатися щось нове, а й почути голоси дієвців, залучених до історичних подій, голоси безпосередніх свідків історії: це і є головна особливість формату. Використання усноісторичних інтерв'ю передбачає, що в центрі подкасту завжди буде особиста історія — або, іншими словами, заломлення національної історії крізь призму конкретної людської долі. Є людина, є її рефлексії пережитого — ось що нам цікаво.

Окрім того, **різні усноісторичні інтерв'ю на одну тему дають змогу побачити спектр спогадів про певну подію**. Наприклад, якщо говорити про Помаранчеву революцію 2004 року, то це можуть бути історії людей, які брали участь у громадському контролі над перебігом виборів, або відповідали за організацію протестів, комунікацію та підтримку активістів, або ж просто приходили на Майдан після роботи чи стежили за революцією по телевізору, — і в кожного будуть геть різні перспективи й ступені залученості. Не варто забувати, що людська оповідь завжди суб'єктивна: це інтерпретація події, а не єдина істина.

- *Виклики та як їх долати*

Найбільший виклик у сценарній роботі — це **постійна зміна перспективи: від загальної картини події до її бачення очима конкретної людини**. Потрібно опрацьовувати багато джерел, не лише усноісторичних, і літератури для розуміння контексту.

Варто закладати вдосталь часу на пошук в архіві свідчень на тему подкасту: адже свідки, розповідаючи про ту саму історичну подію, висвітлювали різні її аспекти, і не всі з них дотичні до теми. Ця кропітка робота визначала для нас сюжетну канву, в якій свідчення конкретних людей перепліталися із загальноісторичними фактами. Тут потрібна готовність вносити корективи в початкове бачення епізоду.

Якщо час дозволяє, краще працювати не з фрагментом інтерв'ю, а з усією оповіддю, щоб зрозуміти більше про героя, його передісторію та мотивацію.

[Слухати подкаст](#)

Подкаст «Як ми вижили»

«Як ми вижили» — це документальний подкаст про травматичну історію України у ХХ столітті. Його створила громадська організація «Після тиші» на матеріалі власної усноісторичної колекції й у співпраці із Суспільним мовленням. У подкасту два сезони, 18 епізодів. Його двічі, у 2022 та 2023 роках, номінували на аудіопремію «Слушно» від «MEGOGO». Про те, як створити подкаст на основі колекції усних історій — власної чи гібраної для проєкту, — розповідають співавтор Андрій Усач і сценаристка Ліза Сівець.

Ми хотіли, щоб усноісторичні інтерв'ю стали основним джерелом нашого подкасту. Також нам було важливо оприятити голоси оповідачів і оповідачок, які тривалий час замовчували свої досвіди: раніше майже ніхто з них не ділилися пережитим публічно. У пошуку аналогічних проєктів ми частіше натрапляли на подкасти з лише принагідним і суто ілюстративним використанням інтерв'ю. Та й здебільшого чули там відомих людей, професійних оповідачів і оповідачок.

- *Від наявної колекції до ідеї подкасту*

Ми шукали різні популярні формати для опрацювання своєї усноісторичної колекції. Проте було важко знайти готові приклади, релевантні нашому задуму. Серед таких знахідок — подкаст «Європейські голоси ГУЛАГу», один із результатів дослідження французької команди на чолі з істориком Аланом Блюмом. У ньому використано, зокрема, кілька інтерв'ю з людьми українського походження.

Ми відразу орієнтувалися на тематику, з якою систематично працюємо: події Другої світової війни та повоєнного десятиліття, доба радянського й націонал-соціалістичного масового насильства. Перший сезон «Як ми вижили» присвячено повсякденному життю людей, яких

у 1944–1953 роках депортували із західних областей України в Сибір і на Далекий Схід. Загалом така доля спіткала понад 210 тисяч людей.

Російське повномасштабне вторгнення стало додатковим поштовхом до створення другого сезону — про українські досвіди Другої світової війни: дитинство в окупації, Голокост, примусову працю й ув'язнення в концтаборах, спалені села. Більшість інтерв'ю, використаних у цьому сезоні, ми записали впродовж 2022 року, тобто наші оповідачі й оповідачки переживали другу в житті війну.

Нам було **важливо представити досвіди з різних регіонів**, тож у подкасті використано інтерв'ю, записані у Вінницькій, Волинській, Житомирській, Львівській, Рівненській і Хмельницькій областях. А йдеться в них, окрім того, про події у Запорізькій області, Дніпрі, Києві, а також на території Польщі, Німеччини, Білорусі, Росії. Обкладинки до кожного епізоду створено на основі світлин або з родинних архівів наших оповідачів і оповідачок, або з колекції ГО «Після тиші».

- *Для кого?*

Важко скласти узагальнений портрет аудиторії нашого подкасту. Ми не раз натрапляли на схвальні відгуки про «Як ми вижили» у соцмережах, чули від різних людей: «А я слухала ваш подкаст!». Часто це були люди, дотичні до сфер історії, пам'яті, меморіалізації. Також ті, хто цікавляться історіями своїх родин, у нашому подкасті знаходять оповіді, суголосні яким могли чути від рідних дідусів і бабусь.

Ми помітили, що перший сезон найактивніше слухали навесні 2022 року. Тоді медіа рясніли словом «депортації», але вже не в історичному контексті, а щодо сучасних практик російської окупаційної влади. Імовірно, нинішні переживання спонукали багатьох людей дізнатися про схожі події в минулому.

- *Виклики та як їх долати*

Коли ми створювали подкаст на основі своєї усноісторичної колекції, у ній, на жаль, бракувало інтерв'ю з кількох важливих тем, які ми хотіли оприятити. Скажімо, у другому сезоні не вдалося втілити епізоди про геноцид ромів або долі радянських військовополонених. Натомість ми розширили деякі інші епізоди, як-от про дитинство в окупації, аби охопити й перші повоєнні роки: без оповідей про відбудову домівок,

страх радянських переслідувань чи голод 1946–1947 років історії наших героїв і героїнь були б неповними.

В обох сезонах ми працювали з великим обсягом матеріалу: у першому — десять усноісторичних інтерв'ю, у другому — понад двадцять. Дуже легко було б заплутати чи перевантажити інформацією слухачів і слухачок. Тому поруч із власне фрагментами інтерв'ю ми старалися розповісти більше про кожного оповідача чи оповідачку. Це допомагає уявити конкретну людину, простежити вплив пережитого на її подальшу долю, відчувати емпатію. Декого ми згадували в різних епізодах — у такому разі, не маючи ілюзій, що аудиторія пам'ятатиме всіх героїв і героїнь, коротко нагадували їхні історії, перш ніж подати пряму мову.

У роботі з інтерв'ю ми часто мали справу з нерозбірливою вимовою, зайвими повторами, нагромадженнями діалектизмів чи слів-паразитів. Тому інколи доводилося, замість подати в подкасті розлогу цитату, переповідати найважливіше з неї в авторському тексті. Певні проблеми виникли з використанням двох важливих російськомовних інтерв'ю: це рішення потрібно було окремо пояснювати.

Створюючи подкаст, ми опрацьовували не тільки інтерв'ю, а й тематичну літературу, архівні документи. У кожному епізоді є коментарі від істориків та історикинь: у першому сезоні це Тамара Вронська, у другому — Карел Беркгоф, Світлана Бурмістр, Петро Долганов, Олена Лисенко, Тетяна Пастушенко, Павло Худіш. **Експертні коментарі дають змогу пояснити контекст, передумови, масштаби й наслідки подій, згаданих в усноісторичних оповідях.**

[Слухати подкаст](#)

Лонгриди для «DIVOСHE.MEDIA»

У 2024 році команда «Post Bellum — Україна» записала 27 усноісторичних інтерв'ю для проєкту «Хранительки пам'яті: досвід українських жінок на Донеччині у XX–XXI століттях». Деякі з цих свідчень не лише стали частиною онлайн-архіву «Memory of Nations», а й лягли в основу спецпроєкту незалежного жіночого онлайн-журналу «DIVOСHE.MEDIA». Це серія цілісних текстових історій у формі монологів героїнь про життя під час війни, особисті вибори, турботу про інших. Журналістка Альона Холодова й редакторка Оксана Павленко з «DIVOСHE.MEDIA» розповідають, як усноісторичні колекції можуть стати цінним ресурсом для медіа.

Навіщо створювати журналістські тексти на основі усних історій? Це ще один спосіб — поруч з архівуванням — зберегти спогади, цінні своєю справжністю. Розповіді героїнь проєкту — про поїздки до озер на Донеччині, про пахощі квіткових яток на тамтешніх ринках, про безгрошів'я початку 1990-х і щемкі надії на 2000-ні — відкривають цілий вимір життя, подекуди непомітний за всіма суспільно-політичними подіями в Україні.

- *Оповідачки як рольові моделі*

Завдяки «Хранителькам» нам пощастило познайомитися, бодай через аудіозаписи інтерв'ю, з яскравими жінками — талановитими, щирими, турботливими, інколи войовничими. Кожна з них цілком може стати рольовою моделлю не тільки для своїх дітей, а й для інших жінок і дівчат, які в умовах повномасштабної війни вимушені долати чергові життєві виклики, брати на себе більше відповідальності, часом робити щось зовсім нове з нуля й понад силу. Історії наших героїнь доводять: легко не буде, але хай що доводиться робити — усе не дарма, усе рано чи пізно принесе досвід, з яким ми стаємо сильнішими й мудрішими.

Однак це лише один із можливих акцентів. Працюючи над проектом, ми переконалися, що **з одного усноісторичного інтерв'ю можна робити різноманітні за формою та змістом матеріали** — залежно від ракурсу, теми, контексту.

- *Робота з готовими інтерв'ю*

Робота з аудіозаписами свідчень — не чергова «розшифровка для лонгриду». Є щось інтимне в прослуховуванні цих інтерв'ю: ніби зазираєш у чийсь особистий щоденник, де за акуратністю почерку й щільністю літер можна зрозуміти, у якому піднесенні чи, навпаки, відчаї писалися ті рядки. Тільки у випадку аудіо це довгі задумливі паузи на складних запитаннях, зміна гучності голосу й інтонації залежно від теми розмови.

І от уся ця палітра голосових спогадів опинилася в наших руках. З одного боку, то була цілісна добірка: такий собі зліпок часу, одразу кількох десятиліть, у формі аудіозапису. З іншого боку, через особливості вільної живої розмови подекуди оповіді були заплутані, з перескакуванням поміж різними спогадами, іноді з браком контексту. Дещо вдалось уточнити в самих оповідачок уже під час редагування текстів. Якщо ви працюєте і з інтерв'ю, і з лонгридами на їх основі, краще одразу уточнювати все, що, на вашу думку, потребує пояснення. Це значно полегшує подальшу роботу, хоча й не скасовує необхідності погоджувати тексти з героїнями чи роз'яснювати окремі деталі читачкам.

- *Чутливість і довіра*

Такий формат — саме той випадок, коли **головна героїня історії є співавторкою лонгриду**. Тож незайве буде погодити з нею готовий лонгрид безпосередньо перед публікацією. Бути чутливими до чийхось спогадів означає пояснювати людині, як і в що її оповідь трансформуються після розмови, чому котрісь спогади важливо подати розширено, з додатковою інформацією, а інші — стисло, без подробиць, які в усному форматі доречніші. Важливо донести, як це допоможе аудиторії краще зрозуміти конкретний часовий період, конкретні місця, відчутти дух минулого.

Будьте відкритими до правок, прислухайтеся, разом обговорюйте поліпшення тексту, шукайте компроміси, орієнтуйтеся не лише на свій формат і авторський стиль, а й на думки та пропозиції оповідачки. Цілком нормально, що, читаючи свої спогади у письмовому вигляді, ще й записані не власноруч, а журналісткою, фактично сторонньою людиною, героїня може помітити неточності чи некоректне трактування її слів, захоче запропонувати влучнішу фразу чи порівняння. Тут має бути місце для спільної творчості.

- *Порадник*

Повне усне інтерв'ю завжди більше за історію, що вміщується в текст для медіа. Треба ретельно виокремити головну ідею, зберігаючи її глибину та нюанси. Коли починаєш співпереживати героїні, усе нею сказане здається важливим, тому скорочувати зовсім непросто. Найважливіше — мати вдосталь часу на опрацювання матеріалу.

Не обмежуйтеся у виборі героїв. Кожна життєва історія цінна, кожен досвід вартий уваги. Звісно, тут найбільший журналістсько-редакторський виклик — зуміти побачити «ту саму історію», навколо якої буде простіше побудувати лонгрид і врешті розкрити образ оповідача, водночас передаючи дух того часу: чим жила не лише ця людина, а й усе її місто, країна. Це все можна відобразити в тексті через спогади про побут, роботу, мрії ваших героїв. Тренуйтеся помічати такі деталі, виховуйте в собі цікавість до людини, з якою записуєте інтерв'ю — або ж маєте тільки запис розмови, і вам випала нагода попрацювати з цією оповіддю.

Якщо ви редакторка, працюйте з матеріалом у кількох форматах: слухайте весь запис, переслуховуйте уривки, читайте розшифровку, редагуйте на етапі чернетки й остаточної версії. Так ви відчуєте, як історія змінює формат і з якими акцентами звучить найсильніше. Спробуйте **подивитися на архів не як на набір записів, а як на колекцію людських історій**. І знайти в ньому ті, які резонують саме з вашим медіа.

Лонгриди для «post impreza»

У 2024 році «Post Bellum — Україна» спільно з медіа «post impreza» реалізували проєкт «Порт Франківськ: історії війни та переселення». Це серія з восьми інтерв'ю з митцями, а також діячками культури й громадського сектору — і місцевими, і тими, хто вимушено переселився в Івано-Франківськ внаслідок російської агресії. На основі тригодинних записів усних історій вийшла серія текстів на «post impreza». Публікації у форматі запитання — відповідь зосереджені на темі участі оповідачів у культурних процесах і взаємин з містом. Про роботу над проєктом розповідає інтерв'юерка й авторка текстів Дар'я Христинюк.

Працювати над інтерв'ю для проєкту «Порт Франківськ» для мене було не журналістським завданням і точно не звичайною роботою. Це радше досвід буття поруч із чийось життям. Наче людина, яка спостерігає крізь напівпрочинені двері, — я присутня, але намагаюся не заважати. Я всередині діалогу й водночас маю залишатися в тіні.

- *Архівування й опублічнення*

Після інтерв'ю я поверталася додому з думкою, що історії, які ми записали, не мають просто лишитися в архіві. Адже ці історії — не лише про минуле, а й про теперішнє. Вони допомагають побачити, як змінюється місто, хто його зараз формує, як культура стає простором інтеграції, діалогу, опори. Усні свідчення зберігають емоційний ландшафт епохи — атмосферу змін, втрати і віднайдення ідентичності. Перенесення цих історій у медіа «post impreza» дало змогу розширити аудиторію, говорити не лише з істориками, а й із читачами з-поза дослідницького середовища.

- *Добір матеріалу*

Перевага перетворення усної історії на текст — у свободі: можна працювати з мовою, інтонаціями, ритмом. Але в цьому ж і найбільший

виклик. Інтерв'ю велике, змістово розсипане, іноді суперечливе, емоційне, з відступами, тож доводиться балансувати між мовою людини і формою тексту. Деякі фрагменти випадали не тому, що вони неважливі, а тому що не вкладалися в ритм або зміщували акцент. Це найболючіше: прибрати щось сильне, але не притягувати штучно лише заради «гарної цитати». Рішення я часто приймала після кількох перечитувань розшифровки інтерв'ю: підкреслювала повторювані теми, позначала, що може стати центром історії. Також це був діалог не лише з текстом, а й із командою: важливо мати з ким проговорити сумніви.

- *Виклики видимості*

Окрему увагу слід приділити репрезентації. Коли ми робимо публічним те, що людина говорила, спираючись на довіру, треба дуже чітко розуміти: медійний текст — це вихід із приватного у видиме, вразливе. Важливо пам'ятати про згоду й уникати вирваних із контексту цитат без передісторії. Архів працює за чіткими процедурами, але в медіа — інший рівень видимості. Деякі фрагменти оповідачі й оповідачки просили прибрати або змінити: це нормально, і це треба поважати. **Публікація має бути не просто фінальним етапом роботи з інтерв'ю, а спільним рішенням.** Щоб ніхто не відчував, ніби його «використали для матеріалу».

- *Порадник*

Тим, хто захоче працювати з медіаматеріалами на основі усноїсторичних інтерв'ю, я порадила б ще кілька речей.

- Не бійтеся залишати «паузи»: не все має бути пояснено. Іноді тиша теж промовиста.
- Читайте текст уголос. Якщо він звучить як жива мова — ви на правильному шляху. Якщо надто «відредаговано» — повертайте трохи хаосу назад. Класно, коли в тексті можна «почути» респондента, його мову. Не обов'язково літературну, але впізнавану. Якщо людина говорить дещо різко, прямолінійно — це має відобразитися в тексті. Якщо обережно, з паузами — це теж треба показати.

- Додавайте контекст (примітки, дати, розшифрування аббревіатур), однак не перетворюйте текст на наукову статтю.
- Пам'ятайте: для когось ця розмова — уперше проговорений досвід. Це велика відповідальність.
- Пам'ятайте — 2: ідеться не лише про минуле, а й про теперішнє, яке ще формується. Це теж велика відповідальність.

Завдяки проекту я по-новому подивилася на місто — і на сам Франківськ, і на людей у ньому. Коли слухаєш уважно, уже не виходить бачити все таким, як раніше. **У цьому сила усної історії: вона не тільки «олюднює» історичні архіви, а й змінює тих, хто слухає.**

Читати тексти

Документальний фільм «З 2014 року: жіночі історії Донеччини»

Кіноісторія — один із форматів, завдяки яким колекція усноісторичних інтерв'ю «Post Bellum — Україна» може вийти за межі архіву й промовляти до ширшої аудиторії: у школах, на публічних показах. Такі документальні фільми, зосереджені на прямій мові свідків, які оповідають про пережите, слугують освітнім інструментом для проговорення складних і чутливих тем. «З 2014 року: жіночі історії Донеччини» — документальний фільм «Post Bellum — Україна» про жіночий досвід війни та спротиву, що розгортається навколо міста Краматорськ — окупованого бойовиками, звільненого, прифронтового. Про те, як емпатійно працювати з історіями сучасниць у кіно, розповідає режисерка Ольга Поворозник.

Коли я думаю про документування, передусім думаю про людей та їхні історії. Про те, ким вони є, якими вони є. Це велике дослідження і велика таїна для мене. Як людина виростала, як у її родині святкували Різдво, які вибори вона робила в житті, як вміє любити, про що мріє, як долає труднощі. Для мене не існує нудних людей, як і не існує нудних історій. Мати доступ до них — привілей, велика розкіш. Головне моє завдання як режисерки — бодай трохи відчутти людину, намацати її справжню.

- *Вірити в тему й команду*

Фільм «З 2014 року: жіночі історії Донеччини» ми виплекали разом із командою «Post Bellum — Україна». Для мене це одна з головних історій, з якими пощастило працювати.

По-перше, важлива тема. Жінка. Війна. Окупація і деокупація. Ми мали стільки матеріалу, що змонтувати з нього можна було багато різного. Ця історія могла завернути куди завгодно, тож ми обрали два **дороговкази**: вирішили говорити про невидиму роботу турботи, яка падає на плечі жінок, і їхній досвід життя у війні.

По-друге, український «Post Bellum» — добра команда невинуватих спеціалісток. Без такої команди нічого не було б. Це можна записати до основних лайфхаків роботи над документальним фільмом: а) тема, в яку вірите ви і ваша команда; б) сама команда.

Матеріали для документального фільму — це зазвичай години і години розповідей. Часто плутаних, багатошарових, уривчастих. У нас було 27 інтерв'ю з дуже різними жінками з Краматорська. Прослухати ці кілометри матеріалу (кажу «кілометри», бо в моїй голові це виглядає як стрічка таймлайну в програмі для монтажу) — ніби прочитати цілу бібліотеку. Кожна історія тягне на непоганий роман. Ми всі взялися за це «читання». Сама я ніколи не впоралася б.

- *Метод трьох прочитань*

Врешті ми вибрали чотирьох героїнь: Наталію Романову, Олену Спрогіс, Олександрю Папіну та Надію Калінченкову. Четверо дуже різних жінок — і за віком, і за досвідом, і за родом діяльності, і за характером. Кожна з історій потребувала занурення. Я для себе вибрала метод трьох прочитань (привіт, редакторська освіта).

Перше прочитання — коли ви читаєте як звичайний читач (дивитесь як глядач). У цей час не треба думати ані про результат, якого хочеться досягти, ані про потенційну аудиторію, не треба думати про продюсера і команду. Слід просто насолоджуватись (або страждати).

Друге прочитання — складання пазлу. Тут починається робота з матеріалом, укладання історії у себе в голові та на таймлайні. На цьому етапі треба згадати про тему, яку ви обрали, і намагатися не зійти з дороги.

Третє прочитання — це вже вичитування власної чернетки, відсікання зайвого і шліфування.

Так я собі це уявляю, і приблизно так ми працювали над «З 2014 року».

Відсікання зайвого — найважче для мене. Кожна деталь, кожна емоція видається важливою. Та насправді такою і є. Я люблю повільно проживати час, тішуся, коли маю можливість не підганяти глядача, залишати паузи, дозволяти собі затримуватися на хвилинку й видихати разом із героєм чи героїнею. Ця моя сентиментальність і прив'язаність

до матеріалу заважає поставити крапку. І знову — не втомлюся повторювати — **на допомогу приходять люди, з якими працюєш**. Ми з «Post Bellum» виходили в зум десятки разів, просіваючи кожне слово в нашому фільмі. Говорили, говорили, говорили. І з того щось виходило. Ми всі дуже уважно, дуже обережно поводитися з матеріалом.

- *Емпатія як ключ*

Ще один важливий момент — емпатія. Емпатія — це ключ. Ми можемо скільки завгодно записувати героя чи героїню, довго мордувати людину запитаннями, просидіти пів року в монтажі, але якщо ми не чуємо, про що людина, — кіно не відбудеться. Коли працюєш з історією, треба служити цій історії, довіритися процесу, забути про своє еґо, старатися відрізнити те, про що розповідає герой або героїня, від того, що хоче розповісти насправді. Дати людині час, простір і свободу. Це делікатна робота. Важливо тренувати внутрішній слух. Прислухатися. І ми прислухалися.

Під час роботи увиразнилося розуміння, що взагалі потрібно, аби фільм відбувся: **знайти близьку для себе тему, зібрати навколо однодумців, бути уважними до оповідача, просіяти матеріал через три сита, старатися бути чутливими й справжніми** — такий вийшов наш рецепт.

Озираючись, я відчуваю велику вдячність і відповідальність за історії, які ми взялися зберегти й розповісти. З часом вони набуватимуть ще більшої цінності. І, надіюся, до когось промовлятимуть.

[Дивитися трейлер](#)

Документальний фільм «Безголосся»

«Безголосся» — це короткометражний документальний фільм про історію Голокосту в містечку Турка на Львівщині, заснований на усноїсторичних інтерв'ю. Стрічку створили 2021 року ГО «Після тиші» спільно з «Wanna production» у межах проєкту «Мережа пам'яті» фонду «Меморіал убитим євреям Європи» та за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини. Упродовж 2021–2023 років фільм презентували на різних майданчиках в Україні та Ізраїлі, а 2022-го він поповнив колекцію мережі «DOCU/CLUB» міжнародного кінофестивалю «Докугейз». Про роль усної історії в проговоренні травматичних подій минулого розповідає співавтор фільму Андрій Усач.

Упродовж останніх десятиліть історія Голокосту не позбавлена уваги документалістів та документалісток, і метод усної історії відіграє в їхній роботі значущу роль. Передусім використовують свідчення уцілілих, подеколи — рятівників і рятівниць. Набагато рідше звучать голоси неєврейських очевидців і очевидиць. Класичний приклад — багатогодинний «Шоа» (1985), над яким режисер Клод Ланцман працював понад десять років. З українських можна згадати «Назви своє ім'я» (2006) Сергія Буковського. Утім, про події Голокосту в маленьких містечках чи сільській місцевості в таких фільмах ідеться нечасто.

- *Що було зроблено до нас*

Ситуація в Турці вирізняється на загальному тлі. У 1992 році тут побував американський журналіст Девід Лі Престон, який досліджував долю своєї родини під час Голокосту. Тоді йому вдалося записати свідчення 16 очевидців і очевидиць тих подій. У 1995 році Джанін Жакс Байден створила на основі його записів фільм «Відвідини минулого» (Visiting the Past).

Ще один фільм з'явився 2008 року за підтримки Єврейського фонду для праведників. Це «Возз'єднання — 2008: історія сили духу» (Re-union 2008: A Story of Moral Courage) режисера Пола Оллмана про те, як польська сім'я Яворських врятувала своїх знайомих євреїв у селі під Туркою. Фільм побудовано на оповідях представниць обох сімей, уцілілих і рятівників, — Розі Зейферт-Ротшильд і Вікторії Яворської-Созанської.

- *Задokumentувати замовчуване*

Головне питання, яке ми поставили на початку роботи: чи існує неєврейська пам'ять про Голокост? А тому «Безголосся» — це спроба **зadokumentувати історію переслідувань єврейської спільноти там, де десятиліттями не живе жодного її представника чи представниці, а єврейську спадщину в кращому разі проігноровано.** Врешті вдалося записати десять інтерв'ю.

Передусім наші оповідачі й оповідачки — це люди 1931–1939 років народження, тобто безпосередні очевидці та очевидиці. Однак є й ті, хто народилися пізніше, у 1944–1960 роках, і чули про події Голокосту від старших родичів. Після завершення роботи над фільмом ми записали ще кілька інтерв'ю про Голокост у Турці в онлайн-форматі з оповідачами й оповідачками 1934–1938 років народження з України, Польщі, Ізраїлю та США. І нарешті можемо дати ствердну відповідь: так, неєврейська пам'ять про Голокост існує.

- *Шлях дослідження*

Як ми уявляли собі аудиторію фільму, над яким працювали? Передусім ми орієнтувалися на представників і представниць невеликих громад на кшталт Турки, зацікавлених у переосмисленні травматичного минулого. Розглядаємо «Безголосся» як **своєрідний путівник із дослідження локальної історії масового насильства** (не лише Голокосту). Якщо коротко, пропонуємо такий шлях: опрацювати наявні архівні колекції, зокрема усноісторичні, записати оповіді очевидців і очевидиць, а також їхніх нащадків, оцифрувати сімейні архіви, відвідати історичні місцевості й задokumentувати їхній актуальний стан.

Усна історія — чи не найважливіший метод у таких дослідженнях. Тому в «Безголоссі» ми, серед іншого, намагалися продемонструвати різні способи запису й використання інтерв'ю: наприклад, у фільмі є свідчення в онлайн- і телефонному форматах.

- *Виклики та як їх долати*

Серйозним викликом була недослідженість історії Голокосту в Турці: жодного академічного тексту. Без цього важко підготуватися до інтерв'ю та зорієнтуватися в місцевій специфіці. Ми почали з пошуку й опрацювання архівних джерел, зокрема усної історичної. Вдалось опрацювати п'ять інтерв'ю, які записала 2012 року команда «Yahad-In Umum». А найбільшим успіхом стала співпраця зі згаданим вище Девідом Лі Престоном, який люб'язно поділився понад 15 годинами відеозаписів 1992 року: деякі з них використано в нашому фільмі.

Головним же викликом був пошук оповідачів і оповідачок. Наприклад, звернувшись у місцевий музей, ми отримали типову відповідь: «Нікого немає. Усі померли». Тоді ми почали буквально розпитувати перехожих на вулицях Турки і так вийшли на першу оповідачку. Від неї отримали контакт наступної і так далі. Контактнами ділилися й активісти громади, у нашому випадку — римо-католицький священник. Звісно, були й відмови, але до них варто ставитися з розумінням: не кожна людина готова ділитися спогадами зі сторонніми. Ускладнила завдання епідемія коронавірусу та пов'язані з нею обмеження, коли безпека й комфорт оповідачок вимагали додаткових зусиль.

Безпосередні очевидці та очевидиці, з якими нам вдалося поспілкуватися, під час Голокосту були дітьми, а тому їхні спогади уривчасті й непослідовні. **Повнішу картину ми змогли реконструювати у фільмі, складаючи фрагменти інтерв'ю на кшталт мозаїки.** Також ми фіксували емоції, жести, паузи в оповідях, просили продемонструвати світлини з родинних архівів. Інколи це промовистіше за слова.

[Дивитися фільм](#)

Виставки Музею воєнного дитинства

Музей воєнного дитинства з 2018 року документує досвіди людей, чий дослішання припало на час війни. У його архів потрапляють інтерв'ю, а також предмети, пов'язані для респондентів із воєнним досвідом. Ці предмети разом із короткими історіями, написаними на основі інтерв'ю, стають експонатами виставок. Директорка музею Світлана Осіпчук розповідає про особливості роботи з травматичними історіями в експозиціях.

В основі нашого архіву — особисті історії дитинства під час двох воєн: російсько-української війни, що триває з 2014 року й дотепер, і Другої світової. У першому випадку респонденти — діти або молодь, у другому — старші люди. Надалі ми плануємо розширювати архів, додаючи історії про інші воєнні конфлікти.

- *Колекція записів і предметів*

У наш архів потрапляють усноісторичні інтерв'ю, які ми записуємо за попередньо складеним питальником, а також предмети, пов'язані для респондентів з їхнім досвідом війни. Станом на початок жовтня 2025 року в архіві музею 691 інтерв'ю про нинішню війну та 58 — про Другу світову. Наша колекція нещодавно перетнула позначку в 1000 предметів. Це найрозмаїтіші речі: посуд, з якого їли в підвалі будинку в «сірій зоні» ще під час АТО; іграшка, яка супроводжувала дитину у вимушених переміщеннях на початку повномасштабного вторгнення; конспекти, написані в харківській підземній школі на станції метро.

Отриманий від респондента під час інтерв'ю предмет — це наш основний медіум, через який історія потрапляє в публічний простір. Ми не записуємо відео й не фотографуємо оповідачів, а отже,

допомагаємо відвідувачам музею витримати емоційну дистанцію. Це перевага нашого методу, однак аудиторії вона може здаватися вадою. Від такої чутливої теми, як дитинство під час війни, відвідувачі часто очікують більшої емоційності. Нас навіть запитували, чому ми не додаємо до предметів портрети дітей, щоб аудиторія могла глибше співпереживати їхнім розповідям.

- *Виставка як контакт із болем*

Водночас для багатьох наших відвідувачів тема війни емоційно заряджена навіть поза виставкою. Ми помітили, що після початку повномасштабного вторгнення на наші виставки стало ходити менше людей. На тлі огрому особистих і медійних історій про військові бої й втрати люди захищаються від контакту з болем.

Історії про дитинство під час війни резонують особливо. Чому так? Досвід дитинства універсальний, усі дорослі були дітьми, тому можуть накладати на сучасні історії дитинства ще й власний досвід, часто непростий, а також досвід свого материнства чи батьківства. Ми завжди наголошуємо, що **дивитися всю виставку одразу необов'язково: варто залишити собі час на рефлексію та перепочинок, а до експонатів можна повернутися пізніше.**

- *Зберігати чутливість*

Одна з головних вимог нашої роботи — **балансувати між тим, що ми маємо в архіві, й тим, що можемо показати аудиторії.** З одного боку, ми хочемо бути чутливими до своїх відвідувачок і відвідувачів. З іншого — не можемо вдавати, ніби дитинство в Україні під час війни нескладне, однорідне і в усіх історіях дитина успішно дає раду з довоколишніми подіями. Життєві труднощі можуть залишати дитині травматичний слід, і дізнаватися про це буває боляче. Ще складніше відвідувачам дізнаватися про непроговорене в суспільстві: про гнів або вчинки на межі й за межею прийняттого, як-от вимушене спілкування з окупантами; про образу на тих, хто не прийняв тебе на підконтрольних Україні територіях після виїзду з окупації; про самозахисне уникання теми війни, яке комусь може здатися байдужістю.

Нам важливо зберігати чутливість до розмаїття воєнних досвідів. Ми хочемо, щоб діти, підлітки й молоді люди, чий досвід ми ще не

документували, могли пересвідчитися, що передати свою історію в наш архів — безпечно. Бо ми зберігаємо приватність респондентів, а їхні історії не стануть приводом для упереджень чи узагальнень на кшталт «покоління, у якого вкрали дитинство». У кураторських текстах до виставок ми не повчаємо і не драматизуємо. Ми прагнемо залишати простір для вільного контакту з досвідом дитинства, нікому не заважаючи своїми інтерпретаціями.

- *Робота з експозицією*

Один із наріжних каменів облаштування наших виставок — рівне представлення всіх історій. Ми завжди пересвідчуємося, що всі предмети у виставковому просторі розташовані на рівних умовах. Якось ми міркували, як представити історію хлопчика, який давав інтерв'ю жестовою мовою. Спочатку не могли зрозуміти, як перевести її в текстову форму, аби не вирізнялася з-поміж решти, і ледь не виділили відокремлену частину виставкової зали, щоб показати відеозапис. У такому разі ми доклалися б до поширеного досвіду представників вразливих груп — сегрегації від спільноти. Тож зупинилися все-таки на текстовому форматі.

- *Виклики публічності*

Використовуючи усноісторичні архіви в публічних проєктах, передусім треба враховувати наслідки публічності. Автори й куратори мають добре розуміти такі наслідки та пояснювати іншим. Згода на інтерв'ю, яку ми підписуємо перед записом, має бути справді поінформованою. Під час війни від цього може залежати фізична безпека всіх, кого там згадано. Публічна увага до чиєїсь історії буває виснажливою, а людина може цього не усвідомлювати, коли погоджується розповісти про свій досвід.

Але, звісно, участь в інтерв'ю може принести й користь. Валідація досвіду через суспільну увагу й визнання — це складова постконфліктного одужання і кожної людини зокрема, і нас як спільноти.

[Ознайомитися з діяльністю музею](#)

Онлайн-курс «Зроби гучніше»

Проекти неформальної освіти можуть вчити записувати усноісторичні свідчення, а можуть на основі таких свідчень навчати. І те, і те допомагає розвивати м'які навички, емпатію до досвідів інших, розуміння зв'язку минулого й сучасності, а разом із тим — і себе. В онлайн-курсі для підлітків «Зроби гучніше», створеному Київським освітнім центром «Простір толерантності» в партнерстві з «Post Bellum — Україна», поєднано ці дві складові. Про те, як інтегрувати усну історію в програми освітніх курсів, розповідає Анна Ленчовська, директорка «Простору толерантності», методична координаторка й тренерка курсу.

Ми розробили «Зроби гучніше» як базовий курс з усної історії для підлітків. Він складається з п'яти інтерактивних занять і однієї додаткової зустрічі з популярними блогерами, які працюють з історичною тематикою. Курс побудовано на роботі зі свідченнями з архіву «Memory of Nations» і Архіву візуальної історії фонду «Шоа». Програма охоплює основні знання про усну історію та практики пам'яті, написання сценаріїв, монтаж відео, етичне редагування відеосвідчень. Створюючи її, ми спиралися на свій попередній досвід з онлайн-курсами та враховували принципи травмачутливого підходу.

- *Онлайн-курс: переваги та недоліки*

Курс ми проводили в онлайн-форматі, тож його велика перевага — доступність. Завершили курс 24 учасники, а загалом узяли участь принаймні в одній зустрічі 38 підлітків із 20 населених пунктів різних областей України. Чимало учасників живуть у селах і містечках, де якісна освіта менш доступна, ніж у великих містах.

Синхронний формат курсу забезпечив простір для ще однієї переваги — діалогу. Щоб осмислювати минуле й створювати власний контент, потрібно не лише знати історичні факти, а й уміти їх аналізувати. Важливо розвивати критичне мислення й навчитися лаконічно передавати суть історії, не втрачаючи ціннісних акцентів. Тренери

напряму взаємодіяли з учасниками. Багато часу ми приділяли роботі в малих групах, тому що для підлітків референтною групою є ровесники. Учасники краще засвоїли матеріали саме завдяки тому, що обговорювали й опрацьовували їх зі своїми однолітками.

З недоліків формату — часові межі, бо завжди хочеться дати більше, а обсяг уваги підлітків, ще й під час війни, невеликий. Те саме з тривалістю окремих занять. Деякі учасники зазначили у формі зворотного зв'язку, що півтора-двогодинні вебінари — це для них доволі довго, і запропонували розподілити програму на частіші, проте коротші зустрічі.

- *Виклики та як їх долати*

Один із викликів роботи з усноісторичними свідченнями в межах нашого курсу — сприйняття мови оповідачів і оповідачок. Підлітки 2008–2010 років народження не розуміли деяких регіональних особливостей мовлення людей, які народилися в середині ХХ століття. Добираючи матеріал для вебінарів, **ми надавали перевагу відеосвідченням, у яких мова респондентів чітка.** Якщо траплялися діалектизми, ми разом з учасниками їх розбирали. Це стосується й інших слів, пов'язаних із певним історичним контекстом. Скажімо, сучасній п'ятнадцятирічній людині незрозуміло, що таке табір «Артек» і чому хтось із оповідачів так про нього мріяв.

Ще один виклик — специфіка роботи з аудіо- та відеосвідченнями в синхронному форматі. Діалектизми, особливості вимови, якість запису дуже впливають на те, як учасники сприймають усні свідчення на занятті. Якщо погано чути й складно розібрати, то підлітки, на жаль, не готові слухати довше 10-20 секунд. Тому одне з важливих інтерв'ю, де жінка розповідає про своє повернення із заслання, ми дали їм для домашнього опрацювання, щоб можна було спокійно ставити на паузу, збільшувати гучність, дивитися розшифровку.

- *Історія з різних перспектив*

Використання відеосвідчень в освітніх проєктах олюднює історію. Якщо матеріали дають таку змогу, можна опрацьовувати свідчення різних людей про одну подію, знайомлячи підлітків із множинністю перспектив.

Наприклад, на курсі «Зроби гучніше» я показувала інтерв'ю Леоніда Серебрякова, єврея та радянського військовослужбовця, який утік із табору для військовополонених і потрапив у хату до української жінки, яка його прихистила. Також я показувала інтерв'ю дочки тієї жінки, якій на час описуваних подій було чотирнадцять років, і вона трохи по-іншому переповідає ту саму історію. Скажімо, згадує таку деталь, що чоловік був поранений. Ми з учасниками розбирали, чому, на їхню думку, оповідач не сказав про поранення, чому для нього ця деталь була неважливою, а оповідачка про це розповіла. Такий погляд із різних сторін допомагає відчувати особистий вимір в історичному контексті.

- *Порадник*

Тим, хто хоче використовувати усноісторичні колекції у своїх освітніх проєктах, раджу пройти навчання з методики роботи із такими свідченнями. Це може бути академічний курс або самоосвіта. Наприклад, на освітній платформі «IWitness» є корисні матеріали для освітян, присвячені роботі з відеосвідченнями та врахуванню етичних ризиків.

Також не завадять знання з психології людської пам'яті й конструювання колективної пам'яті. Наприклад, будьте готові пояснити, як, працюючи з конкретним свідченням про конкретну подію, ми можемо покладатися на слова свідка. Як зрозуміти, чи він справді щось пережив у дитинстві, чи почув версію тих подій у дорослому віці від інших людей, а потім присвоїв цей наратив? Отакі й подібні тонкощі.

Якщо ви працюєте з підлітками, **дуже важливо зважати на вікові особливості**, адже здатність аналізувати матеріал у підлітка сімнадцяти років і чотирнадцяти — різна.

[Ознайомитися з діяльністю організації](#)

Досвіди й міркування

3

Усна історія та гіперлокальна ідентичність

Євгенія Нестерович — менеджерка культури, критикиня, викладачка, авторка текстів. Від 2007 року працює комунікаційною та програмною менеджеркою в різних культурних проєктах: Конгрес культури Східного партнерства (2015), Львівський місяць у Вроцлаві — Європейській столиці культури (2016), Місяць авторських читань у Львові (2015–2021), Бієнале говіри (2018) та інших. Кураторка культурної програми Львівського мегіафоруму (2024–2025). Із травня 2022 року очолює команду ГО «Post Bellum — Україна».

Коли ми говоримо про маленькі міста й села, то часто уявляємо стабільні спільноти з розміреним плином життя, де нічого не змінюється десятиліттями, люди переказують одне одному ті самі байки, усі всіх знають. Саме таке знання, хто кому ким доводиться, хто де мешкав і що було колись у цій-от будівлі, стає підґрунтям того, що можна узагальнити як «бути місцевим», «бути своїм».

Та, на жаль, кожна велика суспільна катастрофа, наче цунамі, змиває свідчення крихкої людської присутності. Знелюднілі хутори западаються в хащі, архіви й церковні книги горять — і врешті лишаються тільки історії тих, кому вдалося врятуватись. Усні історії.

- *Досвіди «Post Bellum» і фундації «Пограниччя»*

Упродовж 2022–2025 років команда «Post Bellum — Україна» побувала в кількох виїзних експедиціях із локальним акцентом: Одесу, Івано-Франківськ, Краматорськ представлено в наших колекціях свідчень (геть невеликих, як на масштаби цих міст) об'ємно й цікаво. Ще з першого виїзду до Одеси лишилося враження, що такий спосіб фіксувати міську тканину вартий подальшого застосування, і слід подумати про нього як про інструмент портретування міських спільнот.

Наші чеські колеги вже віддавна мають розвинену методологію роботи з усноісторичним підходом у середніх школах. У рамках

програми «Історії наших сусідів» групи підлітків із різних містечок Чехії впродовж року збирають і опрацьовують свідчення літніх сусідів та родичів, а наприкінці навчального року представляють ці історії у форматі коміксів, анімацій чи презентацій для міської спільноти — у присутності самих героїв і героїнь. Ця програма стосується радше використання усної історії в освіті, проте завдяки їй постійно триває мапування пам'яті маленьких чеських міст, і саме на цьому я хочу наголосити.

Другий приклад застосування усної історії для опису місцевої спільноти — діяльність фундації «Пограниччя», що вже понад тридцять років розбудовує культурну інституцію в містечку Сейни (близько п'яти тисяч жителів) на прикордонні Польщі, Білорусі та Литви. Виявляється, свою роботу вони починали також зі збирання історій. Друга світова війна призвела до майже повної зміни населення Сейнів: євреїв і ромів знищили, литовців депортували. Родинні книги пам'яті — *silva rerum* — погоріли. Архівів теж не збереглося. Тож молоді активісти культури пішли до найстарших містян — розпитувати їх і записувати інтерв'ю.

Тепер на основі цих інтерв'ю вже вісім поколінь місцевих школярів виконують для гостей і мешканців містечка «Сейненські хроніки» — виставу про місто яким воно було, місто, де нині всім сучасникам випало дбати про спадок тих, кого більше немає. Тепер у головній виставковій залі фундації «Пограниччя» постійно діє й розростається виставка про місцеві села та їхню культуру, зіткана з живих свідчень уже покійних мешканців і мешканок, супроводжена мапами.

- *Усні історії для сучасників і нащадків*

Записувати свідчення в Україні після 2014 року означає раз у раз натрапляти на уламки Атлантиди: люди з окупованих територій розповідають у спогадах про щось, чого вже, на жаль, немає й ніяк не відновити: багатоетнічні села Донеччини, затишні містечка Луганщини, національне різноманіття селищ українського півдня. При цьому громади багатьох українських міст, постраждалих від війни, навіть в евакуації тримаються разом через дистанційний зв'язок, віртуальні групи, регулярні культурні заходи.

У більш ніж насиченому сьогоднішньому пам'ять швидко затирається новими хвилями катастрофи, а старші люди ще швидше відходять

через випробування вимушеного переселення. Тож саме записи усноісторичних свідчень із регіональним фокусом можуть бути найкращим способом зберегти історії міст і сіл, їхні портрети й життєві уклади — для сучасників, щоб ідентифікувати себе, і для нащадків, щоб знати, як це було.

- *Поради для громад*

Про що важливо пам'ятати, записуючи такі усноісторичні свідчення? Передусім про залучення місцевих жителів до робочого процесу на всіх етапах. Найефективніше, на наш погляд, починати зі знайомства з людьми, які цікавляться історією рідного краю: презентувати їм ваш підхід, методологію, запросити стати частиною команди — записувати свідчення, пропонувати свідків, допомагати з питальником.

У роботі з питальником ви можете спиратися на свій стандарт, але обов'язково подумайте, що саме треба запитати у ваших свідків, щоб уповні розкрити історію села або міста. Які історичні події були особливо важливими саме для цього регіону, району? Котрі локальні легенди й історії, про які ви вже знаєте, варто розкрити повніше? Які національні спільноти тут живуть? Як і що слід запитати в жителів, щоб дати нагоду розповісти саме про це?

Далі ми складаємо перший довгий список потенційних свідків. Тут важливо зібрати якнайбільше імен потенційних героїв від різних місцевих — щоб не бути однобокими, а висвітлити якнайширшу картину. Потім ранжуємо список за різними критеріями: вік, соціальні страти, професійні сфери, географія походження тощо. Враховуйте, що люди, чий свідчення ви будете записувати, теж радитимуть наступних героїв і героїнь.

Ми маємо досвід ефективного залучення місцевих жителів у ролі інтерв'юерів, проте в такому разі варто закласти час і ресурси на якісне навчання охочих, а також можливість для досвідчених членів команди побути супервізорами на зйомках. До підбору свідків можна залучати місцеві організації чи сформовані команди, але слід зважати на «ефект бульбашки»: зазвичай у всіх вибірка обмежена відповідним колом спілкування й співпраці. Тому корисно звертатися до людей із різних середовищ, а вже на етапі фінального списку свідків урівноважувати представленість цих кіл.

Надалі усноісторичні матеріали, якісно записані й добре опрацьовані, можуть стати основою для багатьох інших форматів — виставок, подкастів, кінофільмів, коміксів, музейних експозицій і цифрових кампаній. Однак саме усні свідчення зафіксують конкретні автентичні голоси людей вашого міста чи села. І коли ви зберете десять, двадцять, тридцять особистих історій, поміж їхньою унікальністю почне проглядатись універсальне: риси місцевої культури й спільноти, закономірності взаємодії між людьми, особливості місцевої говірки та світогляду.

Вікторія Солов'юк

Усна історія в соціальних мережах

Короткі відеоформати: Reels, TikTok, Shorts

Вікторія Солов'юк — менеджерка з комунікацій ГО «Post Bellum – Україна». Розробляла комунікаційні кампанії проєктів «Вкорінені» (2025), «Хранительки пам'яті» (2024), «Життя з чистого аркуша» (2023) та «Як ми боремось» (2022–2023) на платформах Instagram, Youtube, TikTok.

На сьогодні короткі відео — один із найефективніших каналів комунікації для поширення важливих наративів. Саме вони можуть стати для аудиторії першою сходинкою до глибшого занурення в усноісторичне свідчення. Звісно, ці формати не замінюють повних інтерв'ю, але здатні привернути увагу, викликати емоцію, спонукати до подальшого вивчення теми. Ключовим є баланс: дати сильний уривок (навіть 30 секунд можуть послужити містком між широкою аудиторією та розгорнутим матеріалом), проте зробити це без спрощення й без експлуатації чужого болю.

- *Платформи та їхні особливості*

Формати Reels, TikTok та YouTube Shorts орієнтовані насамперед на аудиторію, яка активно споживає контент у смартфоні, має відносно короткий горизонт уваги й часто віддає перевагу візуальним, емоційним і динамічним історіям. Хоча в основі всіх трьох форматів — вертикальне відео тривалістю від 15 до 90 секунд, механіка роботи з аудиторією в них відрізняється.

TikTok — найбільш «вірусна» платформа. Алгоритм показує відео не лише підписникам, а й тим, хто потенційно може відреагувати, що дає змогу навіть маловідомим акаунтам швидко здобути широку видимість. Основна аудиторія — молода, переважно у віці від 16 до 30 років, хоча зростає й частка користувачів 30+. Контент тут очікують дуже динамічний, трендовий, із сильними емоціями чи несподіваними деталями. Саме тому в TikTok добре поширюються яскраві уривки свідчень, підсилені короткими підписами, які роблять матеріал зрозумілим без додаткових пояснень. Водночас тут складніше працювати з довшими поясненнями чи серйозними контекстами, адже увага глядача тримається лічені секунди.

Instagram Reels більше орієнтовані на вже наявних підписників акаунту, хоча алгоритм також просуває ролики в стрічку рекомендацій. Аудиторія цієї платформи розмаїтіша за віком — від 25 до 45 років, — значну її частину становлять активні жителі міст і молоді професіонали. Тут можна дозволити собі спокійніший ритм і розширений підпис до відео. Варто враховувати, що користувачі Instagram вимогливіші до якості зображення (порівняно з TikTok), особливо коли йдеться про культурні, освітні чи суспільні теми. Також вони дуже часто переглядають відео без звуку, тому титрування практично необхідне. Розкрутитися без уже сформованої аудиторії в Instagram складніше, ніж у TikTok, однак ця платформа надає хороші можливості для спільнототворення й поступового розкриття теми через серію рілсів.

YouTube Shorts є доповненням до великої екосистеми YouTube, завдяки чому короткі ролики нерідко стають «воротами» до довших відео на каналі. Аудиторія тут дуже різновікова — від підлітків до людей старших поколінь, зокрема тих, кому за п'ятдесят. Алгоритм просування раціональніший і ґрунтується на тому, наскільки контент конкретного

ролика пов'язаний з іншими матеріалами каналу. Вірусний ефект, характерний для TikTok, тут спостерігається рідше, натомість YouTube краще працює в тривалій перспективі, забезпечуючи поступове зростання аудиторії каналу й глибше занурення глядача.

Загалом вибір платформи залежить від мети. Якщо потрібно швидко привернути увагу молодій аудиторії, найефективнішим буде TikTok: саме тут короткі уривки й сильні емоції здатні викликати найбільший відгук. Коли завдання — створити відчуття спільноти, поступово розкрити тему й подати контент, варто звернутися до Instagram Reels. А якщо важливо вибудувати місток від короткого враження до глибшого занурення — повного інтерв'ю чи документального фільму, — то найдоречнішою платформою стане YouTube Shorts.

У форматах Reels, TikTok та Shorts найкраще працюють історії, які легко «вміщуються» в 30–60 секунд і зберігають автентичність голосу свідка. Також підходять відео, де є елемент несподіванки чи паралель із сучасністю.

- *Роль яскравої деталі*

Короткі відео найбільше відгукуються користувачам, коли передають яскраву особисту деталь: це може бути невеликий спогад, емоційна цитата чи несподіваний факт. Важливими елементами є також сильна емоція, яка одразу захоплює увагу глядача, і візуально зрозумілий образ — архівне фото, символ чи предмет, що розкриває епоху або ситуацію. А додаткове запитання чи теза для дискусії спонукають аудиторію залишати коментарі й долучатися до розмови, перетворюючи перегляд відео на інтерактивний досвід.

Для коротких форматів важливо використовувати повну цитату, зрозумілу без глибшого контекстуального занурення. Стислі ремарки все ж можна подати титрами: уточнити локацію, історичний період чи тему. Це створює «каркас» для розуміння. Водночас слід пам'ятати, що в соціальних мережах найкритичнішими є перші сім секунд відео — саме вони визначають, чи глядач додивиться до кінця. Тож ролик має починатись яскраво — із сильної фрази, виразної емоції або візуального кадру, який одразу чіпляє.

- *Короткі формати й етика*

Деякі теми вимагають особливої обережності. Усні свідчення часто пов'язані зі складними темами, як-от депортації, катування, втрата близьких, переживання окупації. У короткому форматі є ризик, що глядач сприйме травматичний досвід свідка як сенсацію, а не як людську історію. Тут варто або уникати занадто тригерних уривків, або ж супроводжувати їх належним контекстом, обрамляючи пояснювальними заставками й підписами. Також до «ризикованих» належать теми, що стосуються політичних чи міжетнічних конфліктів, адже аудиторія коротких відео часто реагує емоційно, не заглиблюючись в історичні нюанси.

Нині варто бути обачними з використанням цитат російською мовою. Багатьох українців це може відштовхнути, і відео сприймуть як спекулятивний ворожий контент. Якщо ж використання російськомовної цитати неминуче, важливо обов'язково пояснити контекст — хто ця людина, за яких обставин було записано свідчення — і додати українські титри. Так ви збережете довіру аудиторії й водночас не втратите можливості поділитися цінним матеріалом усної історії.

Ян Блажек

Усна історія в коміксах

Ян Блажек — чеський публіцист, у минулому журналіст і дипломат. Працює в міжнародному вігглі «Post Bellum». Як редактор і сценарист брав участь у створенні чотирьох коміксів про опір тоталітарним режимам і спадок Другої світової війни: «Вигнані діти» (Odsunuté děti, 2021), «Три королеви» (Tři královny, 2024), «Ангар» (Hangár, 2024) і «Важкі рішення» (Těžká rozhodnutí, 2025)

Усна історія — це не лише спосіб зрозуміти минуле через свідчення очевидців, а й жива оповідь. Вона приваблює навіть тих, кому не цікавий сухий фактаж чи наукові дослідження, — адже розкриває історію як мозаїку особистих переживань. Завдяки літературному опрацюванню усних свідчень історія може ставати ще ближчою широкій аудиторії.

А чому саме комікс? З часів Арта Шпігельмана та його блискучого коміксу «Маус», який описує трагедію Голокосту, ми знаємо, що такий формат може бути цілком успішним. Візуалізація оповіді дає можливість переплести загальне з унікальним, доступно подати контекст конкретного досвіду чи історичної події.

- *Комікс як колективна рефлексія*

Коміксне втілення усноісторичного свідчення сприяє колективному осмисленню історії, адже саме по собі є колективним твором. Комікс народжується в процесі багаторівневої взаємодії. Перший етап — запис усноісторичного інтерв'ю, що зазвичай стає містком між поколіннями, а нерідко — ще й діалогом різних досвідів і світоглядів. Далі з отриманим записом, тобто з власне особистою розповіддю, працює письменник — автор сценарію. Він вносить свій погляд і розставляє пріоритети, добираючи ключові елементи історії та вибудовуючи на їх основі драматичну структуру. Наступним творцем — учасником діалогу є художник, який спочатку створює короткий сториборд (ескіз розкадрування), а згодом — остаточну візуальну форму всього коміксу, підпорядковуючи твір власній уяві.

На різних етапах до взаємодії долучається також історик, який виправляє можливі неточності; можуть бути й додаткові консультанти. Отже, над однією оповіддю працюють щонайменше п'ятеро людей. Певною мірою коміксна історія, заснована на усноісторичному інтерв'ю, уже сама по собі є колективним осмисленням — ще до того, як її прочитає і по-своєму інтерпретує читач.

Чи існує рецепт злагодженої роботи в такій команді? Було б добре, якби всі автори коміксу — учасники творчого ланцюжка від інтерв'юера до художника — могли час від часу приміряти на себе інші ролі. Сценарист міг би спробувати взяти інтерв'ю в свідка, інтерв'юер — написати сценарій. Навіть історик-консультант міг би зійти з

академічного Олімпу й зануритися в усноісторичну практику. Такий підхід сприяє взаєморозумінню, відкритості до ідей і колективній творчості.

- *Зміст і форма*

Створюючи комікс на основі усної історії, варто зважати на низку викликів, що можуть бути зумовлені особливостями як ваших джерел, так і формату. Перша проблема — це суб'єктивна природа будь-якого усноісторичного свідчення. Людська пам'ять ніколи не точна: вона вибіркова, часом спотворює факти, щось випускає або замовчує, щось перебільшує. Коміксна історія, хоч яка індивідуальна, навіть глибоко особиста, не має перекручувати чи спотворювати історію незалежно від того, чи до цього схильний сам свідок. Тому впродовж усієї роботи над проєктом необхідна тісна співпраця з істориками — аби результат був достовірним і об'єктивним з історичного погляду.

Однак найбільші виклики під час створення коміксу постають перед сценаристом. Саме він перетворює розповідь на літературний твір, пережиту історію — на художній наратив. Літературний твір має початок і кінець, сюжетну лінію, конфлікт і розв'язку, смислове послання. Але людське життя виглядає не так — і усна історія, відповідно, теж. Автор має розпізнати, відібрати й поєднати потрібні цеглинки, щоб збудувати принципово нову історію, яка при цьому не має надто віддалятися від реальної. Можливо, тому до такої роботи надається не кожен сценарист: окрім відчуття літературної форми, тут потрібна глибока повага до свідка, повага до людини. Якщо є можливість регулярно консультиватися зі свідком під час написання сценарію — нею варто скористатися.

Коміксна форма передбачає також стислість — більшу, ніж, скажімо, у художній прозі. Авторам доводиться відкидати багато деталей, подій, складових досвіду — просто тому, що вони «не вміщаються» або можуть негативно позначитися на зрозумілості, динаміці, емоційній напрузі оповіді. Проте бажано уникати вилучення елементів, які свідок вважає принципово важливими.

Труднощі виникають і в художника, який просіває розповідь крізь сито власної уяви. Він не може працювати інакше, адже його творча

робота значною мірою визначає успіх коміксу в читача. Тому художник повинен мати творчу свободу, але водночас спиратися на ретельне дослідження: переглядати архівні фото, вивчати місця дії, знати історичні реалії. Під час створення коміксу саме художник часто отримує зауваження від істориків і свідків. І тут треба вміти відрізнити зауваження справді суттєві (наприклад, що 1990 року не могло бути мобільних телефонів) від другорядних (наприклад, що в дружини свідка був інший ніс).

Щоб комікс вийшов і захопливим для читача, й історично точним, корисно додати на початку чи в кінці короткий супровідний текст. У ньому можна навести додаткові деталі, пояснити незрозуміле, окреслити історичний контекст.

- *У пошуках ідеальної історії*

Котрісь історії краще, а котрісь гірше надаються до адаптації у форматі коміксу. Ясна річ, ми намагаємося відбирати свідчення про ключові моменти й події новітньої історії — переломні, суспільно значущі явища. Ідеальний свідок при цьому — не пасивний спостерігач, а той, кого відповідне явище особисто зачепило, вразило або спонукало до дії, реакції. Це людина, яка під час описуваних подій вийшла за межі приватного простору й вступила в публічну сферу — чи то з власної волі, чи з примусу обставин. Нас цікавлять історії, у яких особистість стикається з тоталітаризмом, диктатурою, проявами сваволі — на жаль, цього всього в новітній історії чимало. Водночас в розповіді має йтися про збереження людяності й людської гідності: тоді з неї можна винести уроки. Нехай часом здається, що людство в цілому не здатне вчитися, кожен окремих читач усе ж може стати винятком.

Так само важливо, щоб розповідь була просто людською, аби читач міг ототожнитися з героями чи з самим оповідачем. Історична подія може й мусить залишатися тлом розповіді — безперечно, значущим. Однак сильні людські історії оповідають насамперед про міжособистісні зв'язки й стосунки: про почуття закоханих, любов між батьками та дітьми, дружбу — але також про зраду й розчарування. Такі особисті виміри, зокрема, розкривають мотивацію героїв, показують, як і чому визрівали їхні рішення моральних дилем — дилем, з якими ми самі можемо так чи так зіткнутися нині.

Отже, до створення коміксу краще надається історія людини, яка була активною учасницею подій, а в трагічнішому випадку — їхньою мимовільною жертвою. З огляду на характер новітньої історії наш підхід часто веде до опису сумних і страшних подій. Проте ми не розповідаємо історій, які не залишають надії. У кінці кожного тунелю є світло. Є воно й у фіналі історії, яка варта прочитання.

- *Комікси в освітніх середовищах*

А хто ж аудиторія, хто читатиме ваші комікси, засновані на спогадах очевидців історичних подій? Уже давно втратило актуальність уявлення, ніби комікс — це жанр лише для дітей і підлітків; можливо, це уявлення ніколи й не відповідало дійсності. З тим, як в останні десятиліття наша культура й способи комунікації поступово стають дедалі візуальнішими, ставлення до коміксу як літературного жанру серйознішає. Один із виявів цього — те, що нині комікс дедалі частіше називають графічним романом.

Утім, наші комікси все-таки орієнтовані передусім на молодше покоління. Серед старших ми й досі наражаємося на упередження: мовляв, перетворюючи усноісторичні свідчення на комікси, ми знецінюємо ці оповіді, зазіхаємо на гідність, а трагічним історіям навіть надаємо «комічності». Та якби це було так, наші коміксні видання не здобували б літературних нагород.

По-справжньому наші комікси «оживають» у шкільному, бібліотечному й освітньому середовищах, де слугують оновленню та осучасненню навчальних матеріалів. На основі поєднання коміксу й усноісторичного свідчення можна організувати найрозмаїтіші освітні та читальні майстерні, які м'яко спонукають учнів до активної участі в навчальному процесі. Такі проєкти виходять за межі суто уроків історії: вони цілком доречні й на заняттях із громадянської освіти чи образотворчого мистецтва.

Окремий різновид заходів — авторські читання. Оскільки комікси візуальні та діалогічні, традиційних літературних читань із ними не провести. Проте усноісторичні записи в основі коміксів, дедалі частіше фіксовані у формі професійних відеоінтерв'ю, відкривають нові можливості. Зустрічі читачів з авторами можна доповнювати комбінованим відео: уривками зі свідчень очевидців у поєднанні з

ілюстраціями коміксу. Інший варіант — провести живу розмову зі свідком.

Звісно, не варто очікувати, що коміксне осмислення історії цілком задовольнить вимогливих істориків або читачів із глибокими знаннями, для яких література — джерело поглиблення ерудиції. Так само наші видання зазвичай не приваблюють затятих шанувальників коміксів і графічних романів, які пильно стежать за жанровими тенденціями: тут наші багаточарові книжки не завжди відповідають очікуванням. Проте саме з цих аудиторій часто походять наші співтворці й консультанти, чий критичний погляд допомагає нам робити комікси якомога кращими.

Міжнародні проєкти

4

Виставка «Краматорськ, місто на лінії фронту. Голоси українських жінок»

- *Євгенія Нестерович, авторка ідеї проєкту «Хранительки пам'яті»*

У 2024 році команди українського й чеського «Post Bellum» спільно організували мандрівну виставку, що оповідає історії жінок із Краматорська — міста, яке з 2014 року живе на лінії фронту. Виставку було створено на основі проєкту «Хранительки пам'яті: досвіди українських жінок на Донеччині у ХХ–ХХІ століттях» за підтримки програми «Transition» МЗС Чеської Республіки.

Протягом року українська команда зібрала 27 усноісторичних інтерв'ю, які було використано, зокрема, для створення матеріалів популярних форматів: короткометражного фільму «З 2014 року» про окупацію та деокупацію Краматорська, документального радіосеріалу радіо «Культура» про Донеччину від радянських часів і дотепер, текстового спецпроєкту про жінок-дієвиць у співпраці з «DIVOCHE.MEDIA», промокампанії в соцмережах, а спільно з чеськими партнерами — виставки для міжнародної аудиторії.

Вулична виставка «Краматорськ, місто на лінії фронту. Голоси українських жінок» висвітлює історії дев'яти героїнь, які пережили окупацію, втрату дому, вимушене переселення, а водночас були лідерками своїх громад, журналістками, активістками, матерями й хранительками пам'яті Донеччини.

Насамперед проєкт мав на меті підкреслити агентність жінок у кризові часи й показати, що навіть у місті на лінії фронту триває життя, формується ідентичність і як ніде міцніє прагнення до свободи. Жіноча оптика була важливою для нас ще й тому, що жінки часто бачать неочевидне, нібито й не надто значуще з погляду звичних історичних наративів: чи працювали школи та садочки, де брали їжу, хто дбав про дітей і старих, хто годував бездомних собак і лікував поранених... На всій цій роботі турботи, непомітній і досі не облікованій в економічних звітах, тримається життя спільнот, що стає особливо відчутним у період кризи.

Окрім того, ми хотіли звернути увагу саме на «периферійну» перспективу: навіть не обласний, а районний центр (до 2014 року),

Краматорськ вважається провінційним містечком, хоч уже одинадцять років, а особливо нині, є насправду ключовим містом воюючої України. І тут важливо розуміти бачення самих краматорчанок, знати їхній досвід проживання війни «на землі», у безпосередній близькості до лінії вогню, а не лише орієнтуватися на новинну статистику.

Ще один стереотип, з яким ми хотіли попрацювати у цьому проєкті, — «індустріальний Донбас», такий звичний у масовій свідомості образ. Утім, наблизившись і занурившись в історії місцевих мешканок, легко зауважити, що вони часто ідентифікують себе з маленькими українськими селами, звідки походять їхні родини. Та й сам Краматорськ став містом аж 1933 року — за рішенням радянської влади, на місці винищених Голодомором козацьких слобід.

У побудові виставки найбільшим викликом була, власне, неймовірно далека перспектива, з якої мали дивитися на історії наших героїнь глядачі й глядачки в Празі, Будапешті, Берліні чи Римі. Як у такому обмеженому просторі виставки вмістити достатньо інформації, щоб передати саме те, на чому залежить нашим героїням? Як зберегти їхні історії цілісними і, не спрощуючи контексту, коротко пояснити той мінімум, без якого діалог не відбудеться?

- *Ян Блажек, куратор і автор текстів виставки*

Представити чеській публіці тему життя в сьогоднішній Україні — надзвичайно важливо, однак непросто. Новини з країни, яка вже роками протистоїть безпрецедентній безжальній агресії з боку сусіда, досі дуже часто з'являються в медіа. Водночас, хоч як лякає ця думка, цих новин стільки, що громадськість до них якоюсь мірою звикла й дедалі менш охоче сприймає нові. «Смерть мільйонів — це статистика», — буцімто казав один із найстрашніших масових убивць усіх часів.

Цій ідеї слід рішуче протистояти. Ми ніколи не статистика — ми особистості. Кожне людське життя унікальне, варте захвату й безмежно цікаве. Саме тому наша виставка розповідає про конкретних людей із Краматорська, намагаючись через історії жительок осмислити це місто на лінії фронту як цілісне явище. А далі — через історію одного міста — розповісти про долю цілої країни. Чи це можливо? Нехай судять глядачі. У кожному разі виставка до цього прагне.

Ми хотіли розказати історії про життя серед загроз війни, проте відчули, що лишається простір для ще однієї теми, менш очевидної. Це трансформація ролі жінки в сучасній Україні. На виставці промовляють винятково жінки, яких ще не так давно могли називати «слабкою статтю». «Слабкість — це не беззахисність», — каже пані Лариса. Можливо, саме жіночі історії найвиразніше оприявнюють, що Україна в цій війні цілковито невинна, а водночас — нізащо не здасться, бо всі її громадяни єдині у спротиві. Чоловіки зі зброєю в руках борються проти зла на фронті. Як і деякі жінки. Інші чинять опір по-своєму. «Ми робимо сітки, а вони захищають нас», — каже пані Надія.

Виставка представляє візуально-текстові портрети дев'яти жінок, створені на основі ґрунтовних біографічних інтерв'ю. Їхні історії ми пізнаємо на тлі краматорських місцин — вокзалу, площі, лікарні. Текстові нариси завдяки коротким реченням і прямим цитатам зі свідчень охоплюють, нехай і побіжно, цілі життя героїнь. А всі дев'ять історій разом покликані якнайширше, якнайповніше передати колективний досвід людей в Україні — так, щоб у розповідях-узагальненнях не було повторів (за винятком тих, що пов'язують історії та локації між собою).

Ключові в портретах-нарисах — прямі цитати героїнь: вони звертаються безпосередньо до глядача, їхні слова автентичні. Решта тексту — це клей, який втримує логічну структуру. Як обирати цитати? Цілком індивідуально: потрібно з повагою ставитися до того, що сказала конкретна людина, який у неї характер, що вона сама вважає важливим. І бути якомога обережнішими, щоб не спотворити сенсу слів, поданих поза контекстом. Ідеальна цитата для цієї виставки поєднує в собі буденність і досвід війни, що стала тлом усього життя. Що робити, коли твого чоловіка викрадають дорогою з роботи? Куди подіти пам'ятник Леніну, якщо його більше не хочуть бачити на площі? Як ведеться трояндам під окупацією? «Ми говоримо про війну, але не про смерть», — ділиться пані Надія своєю стратегією виживання. Тож текст на виставковій панелі, хоча й лишається фактичним описом, має в собі щось від поезії.

Також ця виставка — спроба ненав'язливо дати раду з тим, що чеський глядач, хоч і майже щодня чує про Україну, усе ж не надто обізнаний з її суспільством та історією. Фрагменти з життя

наших героїнь і описи важливих краматорських місцин непомітно проводять глядача через понад століття історії міста (і всієї країни): від європейських промисловців — засновників Краматорська, через масштабну й жорстку індустріалізацію ранніх більшовиків, нацистську окупацію, подальшу повторну радянізацію та проголошення української незалежності — аж до окупації та звільнення 2014 року й сьогоденної постійної загрози. Однак це виставка не про війну. Вона про жінок. Війни та лиха приходять і відходять. Люди залишаються. «Після війни я дозволю собі те, чого ніколи не дозволяла. Поїду на море», — мріє пані Олена.

- *Світлана Довгань, редакторка текстів*

Робота над виставкою, що помандрувала до Праги, Братислави, Будапешта й інших європейських міст, почалася в одній із київських книгарень. Ми з Яном і Євгенією зустрілись обговорити, яким є колективний портрет наших героїнь, як їхнє рідне місто проглядається в цих розмовах, а головне — яку історію ми можемо й хочемо розповісти на основі зроблених записів. Те, що ми почали розмову про представлення України закордонним аудиторіям саме тут, у серці Києва, було символічним. А далі робота розгорталася в плідному діалозі, який заклав для мене стандарти взаємодії в проєктах міжнародної співпраці.

Важливо, щоб концептуалізація таких публічних проєктів — висловлювань про Україну була спільною, адже обидві сторони мають незамінні знання. Яна з чеського «Post Bellum», куратора й автора текстів виставки, передусім цікавило, що вважаємо за потрібне сказати ми — ті, хто збирали свідчення в Україні й набагато глибше в них орієнтувалися. Своєю чергою, лише він знав, як представити історії так, щоб вони справді промовляли до чеської аудиторії. Далі наші зони відповідальності розділилися: українська сторона відповідала за попереднє дослідження, а чеська розробляла наповнення, яке ми згодом переглядали й відшліфовували.

Працюючи з текстами як редакторка, я спостерегла кілька речей, на які варто звернути увагу ще до початку роботи.

По-перше, вулична виставка, як і інші публічні культурні чи просвітницькі проєкти, завжди передбачає дуже особливе поєднання

змісту і форми. Простір для висловлювання доволі обмежений. Щось доводиться винести за дужки, а щось через брак місця залишається для читачів лише натяком. Коли йдеться про вуличну виставку про Україну для іноземців, це завдання з іще більшою кількістю зірочок, де до перекладу з формату на формат (джерело/дослідження, що стає публічно репрезентованим) додається переклад із мови на мову, з реальності на реальність. Оскільки тексти короткі, а сказати в них потрібно багато, великої ваги набуває ще й форма: як саме ми говоримо. У міжнародних проєктах саме тут доречно залучити до відточування формулювань сторону, більш заглиблену в український контекст і матеріал.

По-друге, неточності й помилкові трактування — частина процесу. Наші героїні говорили українською та російською, це мова джерел. Українською було написано стислі (відносно повних дво-тригодинних інтерв'ю) біографічні тексти для архіву. З ними, уже в чеському перекладі, працював Ян, створюючи матеріали для виставки. А між собою команда комунікувала, зокрема й про всі тонкощі перекладу, узагалі англійською. Природно, що в такій мовній поліфонії траплятимуться огріхи, і зовсім не обов'язково — внаслідок хибних інтерпретацій чи недостатнього розуміння контексту. Наше завдання — їх відшукати й виправити.

По-третє, редактору варто пріоритизувати правки, хоч як хочеться сказати більше, точніше, детальніше. Те, що стосується коректності формулювань і смислових акцентів, — на першому місці. Наприклад, у термінології щодо самопроголошеної «ДНР» доводилося балансувати між точністю й читабельністю. Нам було принципово не називати озброєні угруповання, які окупували Краматорськ навесні-влітку 2014 року, сепаратистами: це було б ігноруванням ролі російських спецслужб і кадрових військових. Загалом усе, що стосується воєнного контексту, потребує особливої пильності.

Однак є менш принципові речі, які належать до зони компромісу. Деякі формулювання можуть видаватися неточностями, особливо якщо ви добре знайомі з джерелами, проте змістові не шкодять. За бажання, працюючи з текстами, ви можете підсвітити всі сумнівні моменти, що впадають у вічі, та насправді не все вимагатиме змін. Назвати мітинг за єдність, що відбувся в Краматорську напередодні повномасштабного

вторгнення, антивоєнною демонстрацією, аби наголосити для іноземців, що «підтримувати Україну означає підтримувати мир», або залишити емоційно сильнішу назву волонтерського центру замість оновленої — такі рішення можуть бути виправданими, якщо ви разом із партнерами знайдете за ними логіку.

Звісно, надзвичайно важливий аспект вуличної виставки — її вигляд. Фотографка Настя Телікова спеціально їздила в Краматорськ, щоб створити психологічні фотопортрети наших дев'яти героїнь. Вона працювала індивідуально з кожною, щоб показати людину в її повсякденному середовищі. Поєднуючи ці портрети з історичними фото, текстами й графікою, дизайнер виставки Петр Фашіянок вибудував струнку та доступну для сприйняття візуальну історію про Краматорськ і Україну очима дуже різних жінок.

Чимале значення в роботі над проектом мав час. Часу потрібно багато: щоб подумати над зібраними свідченнями, кілька разів обговорити командою в різному складі, спробувати зібрати кілька версій первинного монтажу, почитати тексти для виставкових площин у різних фокус-групах, оцінити їх у поєднанні із зображеннями, внести правки на всіх рівнях. Наша робота тривала пів року, і це прийнятний мінімум для проектів такого масштабу.

Досвід спільної насиченої дискусії довкола текстів виставки став для нашої команди крутою школою професійного діалогу, у яку були залучені перекладачі, історики, публіцисти, дизайнери. Хочеться вірити, що для іноземців, які бачили нашу виставку, Краматорськ уже не звучить у новинах знеособленим порожнім топонімом; що тепер глядачі знають, як відважно це місто бореться вже понад десять років — зусиллями не лише військових, а й жінок, які тримають повсякдення на своїх плечах.

Ідея: Євгенія Нестерович

Упорядкування: Світлана Довгань

Літературне редагування: Анна Процук

Дизайн і верстка: Олена Коновал

Зв'язатися з нами:

postbellumukraine@gmail.com

Ми в соціальних мережах:

https://www.instagram.com/postbellum_ukraine

<https://www.facebook.com/postbellumua>

●●●
Post Bellum
Україна

●●● Post Bellum

TRANSITION
Ministry of Foreign Affairs of the Czech Republic

Посібник створено за підтримки Міністерства закордонних справ Чеської Республіки в межах Програми трансформаційної співпраці.